

УДК 930.1:94(477.7)—1937/1938

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Гвинтик машини Великого терору або доля харківського чекіста Григорія Гаркуші

У статті доосліджується професійна кар'єра лейтенанта державної безпеки Григорія Івановича Гаркуші, причини залучення його до розстрільної команди співробітників Управління НКВС по Харківській області в часи Великого терору.

Ключові слова: Григорій Іванович Гаркуша, Управління Наркомату внутрішніх справ по Харківській області, Великий терор, масові репресії 1937–1938 років.

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of Kharkiv
National University of Radioelectronics
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Cog of the Great terror machine or the fate of kharkiv security officer Hryhoriy Harkusha

In scientific monographs, documentary collections of recent decades, a significant amount of sources from the Chekist archives have been introduced into scientific circulation. This allows to obtain an important information about the structure and personnel of the OGPU-NKVD bodies, the psychology of the Chekists, their intelligence-operational work. The article attempts to study the history of the Road and Transport Department of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR in Kharkiv region during the period of structural reforms on the eve of the Great Terror, and at the time of the most large-scale and intense repressions against the Chekists themselves. On the example of studying the life of State Security Lieutenant Hryhoriy Ivanovych Harkusha, an attempt is made to reconstruct the policy of recruiting personnel for the Soviet special services and to define the peculiarities of corporate relations within the Chekist caste

Key words: Hryhoriy Ivanovych Harkusha, Office of the People's Commissariat of Internal Affairs in Kharkiv region, Great Terror, mass repressions of 1937–1938.

Перефразуючи відомий вислів Ярослава Гашека: «велика доба потребує великих людей»¹, відзначимо, що Великий терор теж потребував людей, здатних без вагань стати його провідниками. Про «меченосців партії» – співробітників НКВС УРСР, які були причетні до політичних репресій, правової вакханалії другої половини 1930-х років уже достатньо багато написано, а от про виконавців смертних вироків у добу Великого терору бракує наукових розвідок. Наявні публікації² лише привідкривають завісу на процедуру умертвіння «ворогів народу» на підставі рішень радянської Феміди. Доводиться констатувати, що на сьогодні маємо відносно цілісну картину лише про механізм страт та групу виконавців смертних вироків по центральному апараті НКВС УРСР³, Житомиру⁴ та Харкову. При пошуку в архівах вкрай засекреченої інформації про те в який спосіб здійснювалась «вища міра соціального захисту» вдалося натрапити на документи, які дозволяють ідентифікувати та відтворити штрихи біографії штатного ката в радянських органах державної безпеки на транспорті в Українській РСР Григорія Івановича Гаркуші.

Майбутній чекіст народився 6 лютого 1896 р. у селі Велика Скельова Павлівської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії в родині українського хлібороба. У восьмирічному віці втратив батька та почав допомагати старшому брату та матері обробляти 3,5 десятини землі та утримувати двох коней та корову. Не отримавши бодай початкової освіти, він у дванадцятирічному віці подався у наймити. Певний час працював конюхом у поміщика за 45 карбованців на рік. У пошуках кращої долі юнак перебрався на Донбас. Працював саночником, коногоном, забійником,

кріпильником, запальником і прохідником на шахті № 9 «Біс», Новоекономічній копальні, шахті № 8, в Смолянці та Юзівці. У часи Першої світової війни у травні 1916 р. мобілізований до царської армії де освоїв спеціальність кулеметника. У розпал Української революції на початку грудня 1917 р. Гаркуша добровільно вступає кулеметником до червоного партизанського загону імені Колосова, який був задіяний у боях з військами Центральної Ради під Синельниковим, Гуляй-Подем, Пологами та Олександрівськом. Згодом у складі московських більшовицьких військ червоноармієць Григорій Гаркуша бере участь у наступі на Україну. У бою під станцією Зайцево був поранений в ноги. Лікувався у Харкові. Після одужання вступив до червоноармійського загону імені Курочкина, який діяв в районі Краматорська. Його військовий підрозділ під час боїв за Донбас було приєднано до складу новоутвореного 11-го Українського полку (влітку 1919 р. був перейменований спочатку у 1-й Гайворонський піхотний полк, а згодом у 78-й стрілецький полк). Протягом 1918–1922 рр. Гаркуша воював проти денікінських і врангелівських військ, утверджував радянську владу в Азербайджані та Грузії⁵. У ході громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії Гаркуша двічі був нагороджений орденом Червоного Прапора. Вперше його відзначили найвищою на той час нагородою в радянській Росії за бій, який відбувся 26 серпня 1919 р. поблизу села Маховий Колодязь Суджанського повіту Курської губернії. У наказі Револуційної військової ради республіки від 18 листопада 1920 року докладно описано його вчинок, проявлений при захисті соціалістичної Вітчизни: «Затверджується приречення на підставі наказу РВСР 1919 за №№511

¹ Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. Том 1. Львів: Кальварія, 2009. С. 8.

² Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань // Краєзнавство. 2014. №1. С. 183-200; Бажан О., Золотарьов В. «Пропонується Вам виконати вирок Триїки УНКВС Київської області...» Головні виконавці смертних вироків у Києві у 1930-ті роки // Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції. Київ. 8 грудня 2016 р. / Упоряд. Б.Б. Біляшівський. Т.Л. Шептицька. К., 2017. С.112-134; Бажан О., Золотарьов В. «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана) // Краєзнавство. 2017. № ¾. С. 281-306; Бажан О., Золотарьов В. Головні виконавці смертних вироків на Придніпров'ї у період «Великого терору» // Січеславщина. Краєзнавчий альманах. Вип. 8. Дніпро, 2018. С. 54-69.

³ Бажан О., Золотарьов В. «Ті, хто натискали на гачок». Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Краєзнавство. 2016. № ¾. С. 251-283;

⁴ Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т.2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області. К.: Видавець В. Захаренко, 2018. С. 240-432.

⁵ ГДА СБУ, ф.12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 53-54.

і 2 322 Реввійськади 9-ї Кубанської армії ордена Червоного Прапора ... командир взводу кулеметної команди 78 стрілецького полку тов. Гаркуші Григорію Івановичу – за те, що в бою 26 серпня 1919 в Суджанського повіті Курської губ., коли прислуга ворожого броньованого автомобіля робила вилазку, щоб допомогти своїй атакуючій фаланзі, тов. Гаркуша вогнем свого кулемета змусив її знову сховатися в автомобіль. Потім, коли підійшли наші атакуючі шеренги ворог був відкинутий, а автомобіль залишився в наших руках, тов. Гаркуша скочив у нього і запустив там кулемет в дію проти ворога ...»⁶

Другий орден Червоного Прапора Г. Гаркуша отримав за диверсійний рейд у денікінський тил взимку 1920 року. Після раптового нічного нападу на село Михайлівку кулеметним вогнем була знищена велика кількість кавалеристів з'єднання генералів А.Р. Шкуро та К.К. Мамонтова, захоплені гарматна батарея, багато кулеметів, духовий оркестр, прапор з написом «Смерть більшовикам», взятий у полон штаб білогвардійської бригади⁷.

Г.І. Гаркуша.
Початок
1930-х років.

Здавалося орденоносець Гаркуша мав би мати особливий статус в радянському суспільстві, претендувати на високі посади в державному апараті, так як на початок 1926 року в СРСР було всього 3 осіб нагороджених чотирма орденами Червоного Прапора; 28 осіб – трьома орденами Червоного Прапора та 270 осіб – двома орденами Червоного Прапора⁸.

Після демобілізації з Червоної Армії у травні 1922 р. Гаркуша повернувся до рідного села та став займатися хліборобством. Упродовж 1924-1926 років обіймав посаду голови Велико-скелівської сільради Катеринославської губернії (з 1925 р. – Олександрійської округи). З проголошенням правлячою партією курсу на колекти-

візацію полишив село та влаштувався стрільцем, а через деякий час дослужився до командира 6-ї команди охорони шляхів сполучення Південної залізниці на залізничній станції Кременчук. У жовтні 1930 р. перейшов на службу в радянські органи державної безпеки. Чекістську кар'єру розпочав на посаді помічника лінійного уповноваженого відділку дорожньо-транспортного відділу (ВДТВ) ДПУ на залізничній станції Кременчук. Втім при першій атестації інспектори вказали, що Гаркуша нову роботу «засвоїв недостатньо, є малограмотним і повільним, потребує щоденного контролю та інструктування»⁹.

Незважаючи на негативну характеристику, 8 серпня 1931 р. його переводять на таку саму посаду у ВДТВ ДПУ станції Харків. Ймовірно переїзд Гаркуші до столиці Української РСР був спричинений бажанням очільників ДПУ створити позитивний імідж радянських спецслужб у пересічних громадян. В уявленні керманів силових структур володар двох орденів Червоного Прапора, які виблискують на гімнастерці, своїм виглядом мав наочно продемонструвати жителям та гостям столиці, які герої стежать за порядком на залізничному вокзалі. Прикметно, що на той час жодний український чекіст окрім Григорія Гаркуші не мав двох найвищих орденів Радянського Союзу, навіть новопризначений голова ДПУ УСРР С.Ф. Реденс.

«Представницькі функції» не звільняли Григорія Івановича від оперативної роботи, з якою він явно не справлявся. Начальник ВДТВ ОДПУ станції Харків Олександр Шашков¹⁰ у серпні 1932 р. навіть наполягав на звільненні Гаркуші, «оскільки подальше його використання в наших органах, через його малограмотність і загальну відсталість неможливе»¹¹. У подальшому безпосередні командири Гаркуші постійно відзначали його недисциплінованість, в'ялість, непрацездатність, безініціативність, неохайність та забудькуватість. Проте найбільшою хибю співробітника спецслужб Гаркуші у оперативній роботі була

⁶ ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т. 2, арк. 54. Краснознаменцы. Режим доступу: <https://krasnoznamenci.ru/index.php/stati-o-kavalerakh/237-biografiya-garkushi-g-i/226-garkusha-grigorij-ivanovich>

⁷ ГДА СБУ, ф. 12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 55

⁸ Сборник лиц, награждённых орденом Красного Знамени и почетным революционным оружием. М.: Государственное военное издательство, 1926. С. 293-295.

⁹ ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т.1, арк. 14.

¹⁰ Докладніше про О.Г. Шашкова див.: *Бажан О., Золотарьов В.* «Ті, хто натискали на гачок». Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору»// Краєзнавство. 2016. № 3/4. С. 251-283.

¹¹ ГДА СБУ, ф. 12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 4

його неосвіченість. Неуцтво Григорія Івановича проглядалось навіть у власноруч заповнених анкетах. Так у автобіографії Гаркуша вказував рідною мовою – українську, але при цьому зазначав «читаю і пишу тільки російською»¹².

Костянтин Степанович Курпас.
Тюремне фото 1940 рік.

Начальник відділку транспортного відділу УДБ НКВС по Південній залізниці на станції Харків Костянтин Курпас¹³ в ході атестації Григорія Гаркуші наприкінці квітня 1935 р. зауважував: «малограмотний, що відбивається на успішному вивченню чекістської роботи та позбавляє можливості повністю використовувати як працівника в рамках посади, що займає. Чекістськи підготовлений вкрай слабко. Використовується на офіційній зовнішній роботі. Як молодий чекіст не росте. Політична підготовка – слабка, є найгіршим слухачем школи партійної просвіти пониженого типу... Дисциплінований помірно. Інколи відзначається¹⁴ грубістю на службі та під час спілкування з громадянами... З мережею (робота з агентурою – авт.) працює

слабо, не вміє направити таємних співробітників і належним чином інструктувати. Агентурних розробок не проводив. Процесуальні норми за своїх погано... Як слідчий дуже слабкий через вузький світогляд... Самостійно працювати не може. Старанний та посидючий»¹⁵.

Наприкінці 1935 р. проходила атестація співробітників НКВС УРСР з метою присвоєння спеціальних звань ГУДБ НКВС. Атестаційна комісія УНКВС по Харківській області при перевірці професійних навичок Гаркуші запропонувала надати йому найнижче звання – сержанта державної безпеки. З таким вердиктом центральна атестаційна комісія НКВС УСРР не погодилася (в документах нез'ясована особа синім олівцем підкреслила речення «За бойові відзнаки в Червоній Армії має нагороду – 2 ордени Червоного Прапора») та запропонувала присвоїти молодшого лейтенанта державної безпеки. Атестаційна комісія НКВС СРСР, яка частенько не задовольняла клопотання місцевих органів і надавала співробітникам більш низькі спецзвання, стосовно Григорія Івановича заперечень не мала. 23 лютого 1936 р. Григорій Гаркуша отримав звання молодшого лейтенанта державної безпеки¹⁶ (звання відповідало загальновійськовому старшому лейтенанту).

У довідці про оперативну роботу молодшого лейтенанта державної безпеки Гаркуші з 1 липня по 31 грудня 1936 р., яку склав начальник оперативного пункту 6-го (транспортного) відділу УДБ УНКВС по Харківській області на станції Харків-пасажирський старший лейтенант державної безпеки Катков¹⁷, а затвердив начальник 6-го від-

¹² ГДА СБУ, ф. 12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 3 зв.

¹³ Курпас Костянтин Степанович (1900–1962). Народився в Катеринославі в робітничій родині. Українець. Освіта середня. Член КПРС з 1926 р. У радянських органах державної безпеки з 1920 р. У 1933 р – начальник відділку ДТВ ДПУ ст. Дебальцево. З 1934 р. – начальник відділку ДТВ ДПУ на ст. Харків. З 1935 – начальник оперпункту ст. Харків транспортного відділу (ТВ) УДБ УНКВС Харківської області. З 23 лютого 1936 р. – заступник начальника ТВ УДБ УНКВС Харківської області. З серпня 1937 р. – заступник начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці. З 1 липня 1938 р. – т.в.о. начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці. 23 серпня 1939 р. звільнений на пенсію. 8 лютого 1940 р. – заарештований, через кілька тижнів звільнений. У грудні 1952 р. звільнений з МВС як інвалід 2-ї групи. Полковник.

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 38.

¹⁵ Там само, арк. 39.

¹⁶ Там само, арк. 42.

¹⁷ Катков Павло Іванович (1899 – ?). Народився у м. Касимов Касимівського повіту Рязанської губернії. Росіянин. Освіта середня. Член ВКП(б) з 1919 р. У радянських органах державної безпеки з 1920 р. До 23 лютого 1935 р. – начальник відділку економічного відділу УДБ УНКВС Харківської області. З 23 лютого 1936 р. по 15 березня 1937 р. – начальник оперпункту транспортного відділу УДБ УНКВС Харківської області на станції Харків-пасажирський. З 1 травня 1937 р. – начальник відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС по Харківській області. З 11 серпня 1937 р. – начальник особливого відділу НКВС 15-ї бригади, Шепетівка. До 26 травня 1938 р. – начальник 11 (водного) відділку УДБ Херсонського міськвідділу НКВС. З 16 травня 1938 р. по 25 квітня 1939 р. – начальник Херсонського міськвідділу НКВС. З 1939 р. – помічник начальника УНКВС Миколаївської області. У 1945 співробітник УНКДБ Миколаївської області, підполковник державної безпеки.

ділу капітан державної безпеки О.С. Глуховцев¹⁸, відзначалося: «Агентурних розробок і справ формулярів не мав і не має. До слідчої роботи ніколи не залучався і залучений бути не може через цілковиту безграмотність»¹⁹.

Григорій Іванович добре розумів свої хиби і недоліки, тяготився проживанням у великому місті, де не міг утримувати за 350 карбованців на місяць родину з 6 осіб. Неодноразово звертався до керівництва УНКВС по Харківській області з проханням повернути його до Кременчука. Навіть насмілювався звернутися до наркома внутрішніх справ УСРР Всоволода Балицького з проханням «узгодити питання про його звільнення, оскільки працювати з такою освітою в подальшому неможливо»²⁰. Звільнити в запас героя громадянської війни В.А. Балицький не став, але Харків дозволив полишити. З 1 грудня 1936 р. Гаркуша вже працював черговим помічником оперуповноваженого оперативного пункту транспортно-го відділу УДБ НКВС по Харківській області на ст. Кременчук.

В.А. Балицький.
1936 рік.

Начальник оперативного пункту 6-го відділу УДБ УНКВС Харківської області на ст. Кременчук лейтенант державної безпеки Петро Касьянов²¹ був ще категоричнішим в оцінці професійної виучки Гаркуші, і в атестації за перше півріччя 1937 р. зазначив: «Прикріплено 12 чоловік членів бригади сприяння, з якими зовсім не працює. Пояснює це неявкою до нього членів бригади. В дійсності ж сам у цій роботі не виявляє жодної зацікавленості, чим відбиває бажання у членів бригади. В розробці ні справ формулярів, ні агентурних розробок не має,

оскільки до цієї роботи не здатний. За звітне півріччя провів (за допомогою при допиті інших працівників оперпункту) одну слідчу справу з одним обвинуваченим за статтею 56-30 п. «а» КК УСРР, яке прокурором припинено. У червні місяці прийняв одну слідчу справу з одним обвинуваченим за ст. 70 частина 1 КК УСРР, яка була порушена під час його чергування. Оскільки не здатний проводити слідство та нічого по ньому не зробив, справу передали іншому співробітнику. Жодної іншої оперативної роботи не проводив і ніяких окремих доручень оперативного характеру виконувати не в змозі, за винятком чергування по зовнішній службі, де цілком бездіє, оскільки будучи безграмотною людиною, жодних заходів по заявам, що надходять під час чергування, не приймає. За весь час склав один протокол затримання і то за мою допомогою. Всіх затриманих, яких стрільці доставляють до оперпункту, або звільнює, щоб не складати протокол, або без всякого оформлення доставляє до міліції, яка проти таких дій постійно протестує. Жодних профілактичних заходів не проводив. З жодним видом чекістської роботи не знайомий, ніколи нею практично не займався та цим питанням зовсім не цікавиться. Є людиною малограмотною і в цьому питанні над собою не працює, не зважаючи на примус. Агентурної та слідчої роботи не знає. Вчитися працювати зовсім не бажає. Як співробітник ніяких перспектив у майбутньому не має. Має намір піти на пенсію. Вважаю, що перебування його на роботі в УДБ дискредитує наші органи, оскільки він, як черговий, стикається з масою пасажирів, дати більш-менш чітку відповідь не може, навіть поговорити з людиною не вміє»²².

Врешті-решт Петро Касьянов позбувся небажаного співробітника. 25 серпня 1937 р. Гаркуша був відряджений до Управління робітничо-

¹⁸ Глуховцев (Головачов) Олексій Семенович (1897–1990). Народився у Воронежі. Росіянин. Член КПРС з 1932. З 1933 р. – начальник економічного відділу Харківського облвідділу ДПУ. З 1933 р. – начальник економічного відділу Київського облвідділу ДПУ. З 31 травня 1934 р. – начальник кооперативного відділу ДПУ УСРР. З 16 червня 1935 р. – начальник транспортного відділу УДБ УНКВС Харківської області. З 27 липня 1937 р. – начальник ДТВ ГУДБ НКВС Орджонікідзевської залізниці, Ворошиловськ (нині – Ставрополь). 10 грудня 1937 р. відряджений до НКВС СРСР. У 1938–1940 р. працював у Головному управлінні шосейних доріг НКВС СРСР. Полковник.

¹⁹ ГДА СБУ, ф.12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 43.

²⁰ Там само, арк. 85.

²¹ Касьянов Петро Андрійович (1902 – ?). Українець. Член ВКП(б) з 1926 р. У 1936-1937 рр. – начальник оперпункту ТВ УНКВС Харківської області на ст. Кременчук. Лейтенант державної безпеки. У 1945 р. заступник начальника ТВ НКДБ Томської залізниці, підполковник.

²² ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т. 2, арк. 46.

селянської міліції (УРСМ) УНКВС по Харківській області «для використання у транспортній міліції». Втім стати міліціонером Григорію Івановичу не судилося. У цей час відбувалася реорганізація транспортних органів держбезпеки. На базі розформованих 6-х (транспортних) відділів УНКВС областей в адміністративних центрах залізниць створювалися Дорожньо-транспортні відділи ГУДБ НКВС, які проводили всю оперативну роботу вздовж залізниць. Згідно до штатного розкладу ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці нараховував 127 осіб. Керівництво відділу – 3 особи (начальник відділу – 1; заступник начальника відділу – 1; помічник начальника відділу – 1). Група по кадрам – 1 особа (старший інспектор -1). Секретаріат – 13 осіб (секретар відділу – 1, співробітник для доручень – 1, діловод – 1, друкарок – 4, кур'єрів – прибиральників – 2, шоферів – 2, вахтерів – 2).

Центральний апарат ДТВ складався з 6-ти відділків, функціональне призначення яких потребує подальшого вивчення. Відомо лише, що тут були свій оперативний, контррозвідальний, секретно-політичний, особовий, обліково-реєстраційний відділки.

Таблиця 1.

Штатний розклад відділків ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці

	I	II	III	IV	V	VI
Начальник відділку	1	1	1	1	1	1
Помічник начальника відділку	1	1	1	–	1	–
Оперуповноважений	3	3	2	2	3	2
Помічник оперуповноваженого	1	1	1	1	1	1
Разом	6	6	5	4	6	4

Начальником новоствореного ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці був призначений прибулий зі Сталіно капітан державної безпеки Данило Леопольд²³. Він

Д.С. Леопольд-Ройтман

²³ Леопольд-Ройтман Данило Самійлович (1901–1939). Народився в Бессарабській губернії. Єврей. Член ВКП(б) з 1920 р. З 15 серпня 1931 р. – начальник іноземного відділу ДПУ УСРР. З 29 жовтня 1932 р. – начальник особливого відділу Вінницького облвідділу ДПУ. З 23 березня 1934 р. – начальник особливого відділу Донецького облвідділу ДПУ. Капітан державної безпеки. З 28 січня 1936 р. – помічник начальника УНКВС Донецької області. З 27 липня 1937 р. – начальник ДТВ Південних залізниць. 1 липня 1938 р. заарештований. 19 квітня 1939 р. засуджений на смерть і страчений.

²⁴ ГДА СБУ, ф.12, оп.1, спр. 8221, т.1, арк. 8.

і залишив Григорія Івановича на оперативній роботі, призначивши його співробітником для доручень з виконанням обов'язків коменданта ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці. Заднім числом це призначення оформили 1-м серпня 1937 р²⁴.

Таблиця 2.

Штатний розклад відділків ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці на вузлових станціях

	Белгород	Харків	Основа (Харків)	Люботин	Лозова	Полтава	Кременчук
Начальник	1	1	1	1	1	1	1
Помічник начальника	1	1	1	1	1	1	1
Оперуповноважений	3	7	9	3	4	3	6
Помічник оперуповноваженого	1	2	2	1	1	1	1
Секретар	1	1	1	1	1	1	1
Друкарка	1	1	1	1	1	1	1
Кур'єр-прибиральник	1	1	1	1	1	1	1
Разом	9	14	16	9	10	9	12

Про роботу Григорія Гаркуші на посаді коменданта ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці в його особовій справі не має жодної згадки. За своїми посадовими обов'язками він мав не лише дбати про забезпечення роботи підрозділу, а й контролювати розміщення заарештованих. Громадян, засуджених на смерть на підставі кримінальних справ, порушених дорожньо-транспортними відділами розстрілювали в будівлі обласного Управління НКВС. Документів, які розкривають участь Григорія Івановича у розстрілах «ворогів радянської влади» поки що не виявлено. Втім зі свідчень його наступника на посаді коменданта дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Південної залізниці Петра Топунова про свою роботу, з великою долею вірогідності можна

стверджувати, що Гаркуша також залучався до розстрільної команди, якою керував комендант УНКВС Харківської області Артем Зелений²⁵.

А.П. Зелений.
Початок
1940-х років

Топунов свідчив, що прийняв від Гаркуші всі речові докази, тобто зброю, фотоапарати, а також все господарське майно, яке було вилучено у засуджених до смертної карі²⁶.

На початку березня 1938 р. до ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці надійшла директива № 227/242 за підписом заступника наркома внутрішніх справ НКВС М.П. Фриновського з роз'ясненням щодо конфіскації майна засуджених за першою категорією. Конфіскації підлягало: по-перше, майно, яке особисто належало розстріляним та лишилося «без нагляду або безхазайним»; по-друге, у всіх випадках конфіскувалася радянські гроші та облигації займів, іноземна валюта, коштовності, ювелірні вироби, золоті та срібні монети. Якщо страчений утримував дружину, дітей, німечих батьків, то до майна «загального користування» відносилися будинок, сад, худоба, сільськогосподарські знаряддя та хатні меблі, то такі речі конфіскації не підлягали. Рішення про конфіскацію майна приймалося трійкою УНКВС та мало записуватися у протоколі. Конфісковане майно здавалося в державний фонд. Документально оформлювати конфіскат у часи Великого

терору було покладено на начальника 6-го (обліково-реєстраційного) відділку, молодшого лейтенанта державної безпеки Яківа Гавриловича Носко та оперуповноваженого сержанта державного безпеки Юрія Аврамовича Чорниша, а вилучати та зберігати відібрані речі доручалося Григорію Івановичу Гаркуші.

ОТЧЕТНАЯ КАРТОЧКА № 1872034
на чл. б
по заполнению подлежит обязательному возвращению в ЦК ВКП(б)
Заполняется разборчиво чернилами исключительно на русском языке

Фамилия Фриновский
Имя и отчество Михаил Петрович
Год рождения 1898 г.
Время вступления в партию Май 1918 г.
Наименование организации, выдавшей билет Парт ком 2426 НКВД СССР Москва

Личная подпись М.П. Фриновский

Секретарь М.П. Фриновский
2 сентября 1938 г.

Звітна картка члена ВКП(б)
М.П. Фриновського

²⁵ Зелений Артем Петрович (20.10.1891 – 01.06.1942). Народився у Миколаєві в родині робітника-теслі. Українець. Закінчив вище початкове училище. Член ВКП(б) з 1920 р. (у 1918–1920 рр. – боротьбист). Освіта нижча: закінчив у 1904 р. початкове училище у Миколаєві. У 1904–1912 рр. – підручний мідника-котельника на Миколаївському суднобудівельному заводі. У 1912–1914 рр. – підручний мідника-котельника в Одесі. У 1914–1917 рр. – рядовий, унтер-офіцер Російської імператорської армії. У 1917 р. – борець загону спілки фронтовиків, Миколаїв. У 1919–1923 рр. – командир роти, командир батальйону військ ВЧК – ДПУ. У 1923 р. – командир конвойного полку ДПУ, Вінниця. У 1923–1925 рр. – командир дивізіону ДПУ, Чернігів. У 1926–1933 рр. – на роботі в центральному апараті ДПУ УСРР, Харків. У 1929 р. – начальник дивізіону особливого призначення ДПУ УСРР, Харків. У 1932–1933 рр. – комендант ДПУ УСРР. У 1933–1936 рр. – завідувач господарського управління ВУЦВК. З 1936 р. до 15 лютого 1938 р. – начальник внутрішньої тюрми УНКВС Харківської області. У 1936 р. – 10 липня 1938 р. – комендант УНКВС Харківської області. 10 липня 1938 р. – відкликаний до НКВС СРСР. З 17 вересня 1938 р. – начальник озброєної охорони будівництва № 203 та Ягринського табору НКВС. 30 липня 1940 р. звільнений через хворобу на пенсію як співробітник УНКВС Архангельської області. Загинув на Волховському фронті будучи начальником комендантського відділку Особливого відділу НКВС Волховського фронту. Похований у селі Селищі Маловишерського району Новгородської області. Звання: лейтенант державної безпеки. Нагороджений орденом Червоної Зірки (19 грудня 1937 р.).

²⁶ ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 322, арк. 105.

Російський дослідник А.М. Жуков стверджує, що 28 травня 1938 р. Г.І. Гаркуша був звільнений в запас, але номеру наказу НКВС СРСР по особовому складу не наводить²⁷. Зазвичай, накази НКВС СРСР, які стосувалися НКВС УРСР, оголошувалися окремими розпорядженнями. Наказом НКВС УРСР по особовому складу № 355 від 10 червня 1938 р. був оприлюднений наказ НКВС СРСР № 1307 від 28 травня 1938 р., а наказом НКВС УРСР № 356 від 10 червня 1938 р. були оголошені накази НКВС СРСР №№ 1301, 1302, 1303 і 1304 від 28 травня, однак Г.І. Гаркуша в них не згадується! Ба більше, в численних довідках і послужних списках із особової справи Гаркуші про звільнення немає жодного слова! Втім Григорія Івановича дійсно звільняли з НКВС. Про це свідчить лист помічника начальника відділу кадрів НКВС СРСР капітана державної безпеки Є.М. Бартошевича

О.І. Успенський.
1938 рік.

та старшого інспектора 4-го відділку відділу кадрів НКВС СРСР лейтенанта державної безпеки П.К. Чортополохова від 28 січня 1939 р., в якому відзначалося, що Г.І. Гаркуша включався в список на нагородження ювілейною медаллю «XX років РСЧА», але «через звільнення його в запас зі списку нами був пізніше виключений»²⁸.

За таких обставин дивовижним видається наказ НКВС УРСР № 497 по особовому складу від 26 липня 1938 р. про призначення коменданта ДТВ ГУДБ НКВС Північної залізниці молодшого лейтенанта державної безпеки Григорія Івановича Гаркуші т.в.о. начальника відділку 1-го відділу УДБ НКВС УРСР.

1-й відділ займався охороною партійного та радянського керівництва Радянської України. За наказом наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу О.І. Успенського його підлеглі силоміць вибивали із заарештованих свідчення про підготовку терористичного акту проти першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова. Так, наприклад, серед звинувачень, висунутих секретарю організаційного бюро ЦК КП(б)У по Полтавській області О.Г. Удовиченку знаходимо: «особисто підготував здійснення терористичного акту у відношенні секретаря ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущова»²⁹. До числа терористів записували навіть дітей, про що нарком внутрішніх справ звітував делегатам XIV з'їзду КП(б)У: «взяли нещодавно недалеко від ЦК групу хлопчиків віком від 10 до 14 років, які записували номери машин і шукали номер машини Хрущова» і що слідство «привело до поляків, які готували вбивство Хрущова»³⁰.

Принагідно згадаємо про причетність Микити Хрущова у проведенні політичних репресій в Україні, докладно описаній у довідці ЦК КПРС «Про антиконституційну практику 30-40-х і початку 50-х років» від 25 грудня 1988 р.: «3 січня 1938 року Хрущов очолив партійну організацію України. У 1938 році в Україні було заарештовано 106 тисяч 119 осіб. Репресії не припинялися і у наступні роки. У 1939 році було арештовано близько 12 тисяч чоловік, а у 1940 році – близько 50 тисяч осіб. Всього за 1938–1940 роки в Україні було арештовано 167 тисяч 565 осіб. Підсилення репресій в 1938 році в Україні НКВС пояснювало тим, що у зв'язку з приїздом Хрущова особливо зросла контрреволюційна активність право-троцькістського підпілля. Особисто Хрущовим були санкціоновані репресії стосовно кількох сотень чоловік, які підозрювалися в організації проти нього терористичного акту. Влітку 1938 року з санкції Хрущова була заарештована велика група керівних працівників партійних, радянських, господар-

²⁷ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935 – 1939. // Электронный ресурс. https://nkvd.memo.ru/index.php/%D0%93%D0%B0%D1%80%D0%BA%D1%83%D1%88%D0%B0_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

²⁸ ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т.2, арк. 91.

²⁹ Реабілітовані історією. Київ – Полтава: Рідний край, 1992. С. 422.

³⁰ Див докладно: Бажан О., Золотарьов В. Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2014. № 1. С. 344-398.

ських органів і в тому числі заступники голови Раднаркому УРСР, наркоми, заступники наркомів, секретарі обласних комітетів партії. Всі вони були засуджені до вищої міри покарання і тривалим термінам ув'язнення. За списками, направленими НКВС СРСР до Політбюро лише за 1938 рік була дана згода на репресії 2.140 чоловік з числа республіканського партійного та радянського активу»³¹.

В умовах тотальної чистки НКВС УРСР від «ворожих кадрів» здається логічним призначення орденоносця у відділ охорони вищої партійної еліти Української РСР. До того ж Данило Леопольд, який затвердив звільнення Григорія Гаркуші з НКВС вже був заарештований як ворог народу. Ймовірно напередодні призначення Гаркуші до Києва його особову справу підчистили. Раптом хтось з партапаратників забажає ознайомитися з особовими справами своїх «преторіанців»?

Арешт у листопаді 1938 р. начальника 1-го відділу УДБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Миколи Дальського³² не підірвав довіру нового керівництва до Григорія Гаркуші, який продовжував працювати на тій же посаді. Цікаво, що коли новий начальник 1-го відділу УДБ НКВС

М.П. Дальський-Білоус. 1930-ті роки

УРСР старший лейтенант державної безпеки Іван Татаров³³ 10 липня 1939 р. склав чергову нищівну характеристику на «малограмотного» Гаркушу, який «ініціативи у роботі не виявляє, завдання, що отримує виконує не точно» та запропонував перевести його на неоперативну роботу по лінії адміністративно-господарського управління, то т.в.о. наркома внутрішніх справ НКВС УРСР майор державної безпеки А.З.Кобулов³⁴ наклав на ній резолюцію «не згодний»³⁵.

Під час чергової спецперевірки з'ясувалося, що батько та рідний брат дружини Гаркуші були розкуркулені³⁶.

Після «отримання політичної довіри» від т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР ставлення Івана Татарова до Григорія Гаркуші змінилося. 9 грудня 1939 р. начальник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР навіть став клопотатися про надання підлеглому дострокового спеціального звання – лейтенанта державної безпеки, відзначаючи, що «з переведенням не на оперативну роботу на ділянку з охорони урядових установ роботу став засвоювати краще. В партійному житті участь приймає, дисциплінований»³⁷.

Г.І. Гаркуша
1938 рік.

³¹ Источник. 1995. № 1. С. 126 – 127.

³² Дальський-Білоус Микола Петрович (1903 – 1939). Народився у Хабаровську. Росіянин. Член ВКП(б) з 1921 р. 31 грудня 1935 р. – начальник мобілізаційного відділу Управління шосейних доріг НКВС УСРР. 3 26 січня 1938 р. – начальник відділку 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР. 3 5 травня 1938 р. – заступник начальника 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР. Старший лейтенант державної безпеки. 3 31 травня 1938 р. – начальник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований у листопаді 1938 р. 21 лютого 1939 р. засуджений на смерть і розстріляний.

³³ Татаров Іван Васильович (1909 - ?) Народився на Голубовській копальні в Донбасі. Українець. В НКВС з 1938. 3 29 березня 1938 р. – помічник начальника 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР. 3 1939 р. – начальник 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР. Пропав безвісти на Південно-Західному фронті у вересні 1941 р. перебуваючи на посаді начальника Особливого відділу НКВС 284 стрілецької дивізії.

³⁴ Кобулов Амаяк Захарович (1906-1955). Народився у Тифлісі. Вірменин. Член ВКП(б) з 1932. 3 жовтня 1938 р. – т.в.о. наркома внутрішніх справ Абхазької РСР. 3 7 грудня 1938 р. по 2 вересня 1939 р. – т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР. Майор державної безпеки. 3 вересня 1939 р. – радник повпредства СРСР у Німеччині.

³⁵ ГДА СБУ, ф.12, оп.1, спр. 8221, т.1, арк. 16.

³⁶ Там само, арк. 3.

³⁷ Там само, арк. 17.

Вже наступного місяця Григорій Гаркуша був підвищений у спеціальному званні та на-решті отримав довгоочікувану медаль «XX років Робітничо-селянській Червоній Армії». Після розділення НКВС на два наркомати – внутрішніх справ і державної безпеки Григорій Іванович 1 травня 1941 р. був призначений оперуповноваженим спеціальної команди 1-го відділу (охорона керівників партії та уряду) НКДБ УРСР. На цій посаді зустрів радянсько-німецьку війну.

З'ясувати докладно подальшу долю штатного ката часів Великого терору поки що не вдалося. Відомо, що 5 березня 1942 р. Гаркуша був виключений зі списків особового складу, як такий, що пропав без вісті на фронті згідно з наказом НКВС УРСР по особовому складу № 63³⁸. Ймовірно, що він загинув восени 1941 р. під час виходу військ Південно-Західного фронту з київського «котла».

References

Bazhan, O., Zolotarov V. (2014) Konveier smerti v chasy «Velykoho teroru» v Ukraini: tekhnolohiia rozstriliv, vykonavtsi, mistsia pokhovan // Kraieznavstvo. №1. [in Ukrainian].

Bazhan, O., Zolotarov, V. (2014) Oleksandr Uspenskyi: «Ia vvazhaiu sebe uchnem Mykoly Ivanovycha Yezhova» // Z arkhiviv VUChK-НПУ-НКВД-КНВ. № 1. [in Ukrainian].

Bazhan O., Zolotarov, V. (2016). «Ti, khto natyskaly na hachok». Korotki biohrafii kerivnykiv komendatury NKVS URSR ta UNKVS Kyivskoi oblasti u chasy «Velykoho teroru»// Kraieznavstvo. № 3/4.[in Ukrainian].

Bazhan, O., Zolotarov, V. (2017). «Proponuietsia Vam vykonaty vyroky Triiky UNKVS Kyivskoi oblasti...» Holovni vykonavtsi smertnykh vyrokiv u Kyievi u 1930-ti roky // Bykivnianska trahediia v konteksti zlochyniv totalitarnoho rezhymu (do 15-richchia zasnovannia Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka «Bykivnianski mohyly»): Zbirnyk statei za materialamy naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv. 8 hrudnia 2016 r. / Uporiad. B.B. Biliashivskiyi. T.L. Sheptytska. Kyev. [in Ukrainian].

Bazhan, O., Zolotarov, V. (2017). «Osobyto ya rozstriliav 702 kontrrevoliutsionera» (rekonstruktsiia

biohrafii chekista Mykhaila Vikhmana» // Kraieznavstvo. № 3/4.[in Ukrainian].

Bazhan, O., Zolotarov, V. (2018). Holovni vykonavtsi smertnykh vyrokiv na Prydniprovi u period «Velykoho teroru» // Sicheslavshchyna. Kraieznavchyi almanakh. Vyp. 8. Dnipro. [in Ukrainian].

Hashek, Ya. (2009). Pryhody bravoho voiaka Shveika. Tom 1. Lviv: Kalvariia. [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriiei. (1992) Kyiv – Poltava: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].

Sbornyk lyts, nahrazhdennykh ordenom Krasnoho Znameny u pochetykh revoliutsyonnykh oruzhyem. (1926). M.: Hosudarstvennoe voennoe yzdatelstvo. [in Russian].

Vidlunna Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. T.2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhennykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten 1938 r. – cherven 1943 r.). Kn. 1: NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhno-transportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoi zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti. (2018) K.: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].

³⁸ ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т. 1, арк. 1.